

بررسی و تحلیل شعر و نثر مهدی اخوان ثالث «م . امید»

مینا حفیظی، عضو هیأت علمی فرهنگستان زبان و ادب فارسی

چکیده

مهدی اخوان ثالث از برجسته‌ترین شاعران معاصر و از پیشگامان شعر نو و از مبلغان نهضتی است که با نیما یوشیج آغاز شد و با احمد شاملو، فروغ فرخزاد و مهدی اخوان ثالث به اوج رسید. اخوان علی‌رغم آنکه تا پایان عمر از شعر کهن جدا نشد و حتی در آخرین مجموعه‌های شعری خود به سرودن شعر کهن روی آورد از مبلغان و حتی می‌توان گفت مبارزان شعر نو است او با نگارش مقالات متقن به شیوه‌ای اصولی و تخصصی یعنی تجزیه و تحلیل دستگاه عروضی نیما، بدایع و بدعت‌های او و اصولاً ساختار شعر نو به دفاع از موازین این سبک و مکتب نیما یوشیج پرداخت. به دیگر سخن اگر او نبود شعر نو هرگز راهی چنین هموار در برابر خویش نمی‌یافت؛ از همین روی، اهمّیت اخوان در ادب معاصر هم به سبب سروده‌های اوست و هم آثار منشور وی . مقاله حاضر که در سه بخش کلی زندگینامه، سبک و آثار نگاشته شده است، به بررسی موارد زیر می‌پردازد. در شرح احوال اخوان سیر گرایش او از موسیقی به شعر سنتی و از آن به شعر نو و سپس برخی جنبه‌های هنری چون صداگذاری فیلم‌های سینمایی بررسی شده است. بخش سبک به اوج و فرود شعر اخوان و ساختار اشعار او از نظر قالب، زبان و محتوا و نظر او درباره عروض در شعر جدید فارسی اختصاص دارد. و بخش آثار مروری بر جنبه‌های شعری، مجموعه مقالات، نقدهای ادبی، داستانها و مصاحبه‌های اوست.

شعر اخوان سیاسی - اجتماعی است (همان، ص ۱۵۳؛ شفیعی کدکنی، «از این اوستا»، ص ۳۰۹). او در سروده‌های خویش مکرر به وقایع و حوادث سیاسی اشاره دارد. شور و هیجان مردم در سالهای پیش از ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ش و ناامیدی فراگیر پس از آن در اشعار اخوان انعکاسی روشن دارد (بهبهانی، همان، ص ۱۵۳-۱۵۴). او در «مرد و مرکب» به انقلاب سفید و در «قصه شهر سنگستان» به قیام مردمی پیش از ۲۸ مرداد نظر داشته است (اخوان، «مرشدی به گوشه ...»، ص ۲۴۲؛ همو، «از دریچه‌ای ...»، ص ۳۹۲). همچنین سوگنامه «نوحه» و «تسلی و سلام» را به پیر محمد احمدآبادی (دکتر محمد مصدق) و شعر «خوان هشتم» را به غلامرضا تختی تقدیم کرده است (همو، «از دریچه‌ای ...»، ص ۳۵۴؛ «مرشدی به گوشه ...»، همان‌جا). با اینکه امید را شاعر شکست‌ها و ناامیدیها خوانده‌اند (زرین کوب، ص ۱۱۶؛ دریابندری، ص ۲۴۱؛ محمدی آملی، ص ۲۷۸)، برخی برآنند که شاعر هیچ‌گاه نومید محض (نک: شفیعی کدکنی، «تحلیلی از ...»، ص ۲۸) نبوده است.

مأمن اخوان پس از ماجراهای ۲۸ مرداد، فرهنگ ایران باستان و حماسه‌های ملی است. او ناخشنود از روزگار خویش به ایرانی آرمانی می‌اندیشد که در آن زشتی و پلستی جایی نداشته باشد (خویی، ص ۵۰۱ - ۵۰۲). و گاه در این امر به افراط می‌گراید. او کمال مطلوب خویش را در جمع میان مزدک و زردشت (مزدشت) می‌داند. مزدک برای او نماد برابری و آزادی و زردشت مظهر راستی و نیکی است و آشتی میان این دو آشتی میان «اقتصاد و جامعه‌شناسی» به شیوه مزدکی با «اخلاقیات و اعتقادات به دنیای زیرین» به روش زردشتی است (نک: اخوان، «مقدمه ترا ای کهن ...»، ص ۸-۹؛ «مؤخره از این اوستا»، ص ۱۰۹، ۱۵۵). او زندیق را نیز بدین جمع افزوده است، البته چنانکه خود گوید مقصود وی از زندیق چیزی شبیه به رند حافظ است (همو، «مقدمه ترا ای کهن بوم و بر ...»، همان‌جا؛ درباره مزدشت و زندیق نک: شفیعی کدکنی، «اراده معطوف به ...»، ص ۲۷۳).

اگرچه برجسته‌ترین سروده‌های اخوان اشعار اجتماعی اوست، برخی از تغزلهای زیبای وی را

نمی‌توان از نظر دور داشت (نک: زرین کوب، ص ۱۱۸). شعرهای تغزلی اخوان را می‌توان به دو دسته کهن و نو تقسیم کرد. شعرهایی که در قالب کهن سروده شده به سبک عراقی، متأثر از شهریار و آکنده از شور و احساس است و در میان آنها ابیات نغز نیز دیده می‌شود (نک: شفيعی کدکنی، «تحلیلی از...»، ص ۱۱-۱۲؛ جلالی پندری، ص ۴۵۴-۴۵۵). دسته دوم اشعار غنایی اخوان است که در قالب نیمایی سروده شده و در آنها گاه احساسات شاعرانه با تفکرات فلسفی درآمیخته است (شفيعی کدکنی، همان، ص ۴۴-۴۷؛ جلالی پندری، ص ۴۵۵؛ زرین کوب، ص ۱۱۸-۱۱۹). شعر «سبز» و «نماز» از آن جمله است (جلالی پندری، همان‌جا؛ برای اینگونه اشعار نک: حقوقی، ص ۸۴-۱۲۱، ۱۲۵، ۱۳۷-۱۳۹، ۱۹۲-۱۹۳).

تسلط اخوان به ادب کلاسیک و جستجوی منظم و پیگیر او در آثار پیشینیان از وی ادیب و محقق کامل ساخته بود. محققى که با استدلال‌های دقیق و مستند در مقالات خویش، درستی دستگاه عروضی شعر نیما را به اثبات رساند. او از جمله نخستین کسانی بود که به دنبال ریشه‌های نظری شعر نو، به جای ادب مغرب زمین، در سبک‌ها و شیوه‌های سنتی شعر فارسی به جستجو پرداخت.

گذشته از این، او به شعر کهن فارسی نیز توجه داشت و در مقالات خویش به تحلیل اشعار کسانی چون فردوسی، حافظ، کمال‌الدین اسماعیل، صائب تبریزی و حزین لاهیجی پرداخته است. او همچنین شعر برخی شاعران هم‌عصر خود را چون شاملو، زهری، ابتهاج، حمیدی شیرازی، عماد خراسانی، فروغ فرخزاد، سپهری و شفيعی کدکنی در مصاحبه‌ها و مقالات خویش تحلیل کرده است (برای نمونه این مقالات نک: «دیگرها و دیگران در چشم اخوان»، ص ۶۷۱ به بعد).

نثر اخوان به سبب درخشش شعرش کمتر مورد توجه قرار گرفته است. او در نثر نیز چون شعر میان کهنه و نو پیوند برقرار ساخته بود. نثر اخوان گاه به نثر بیهقی، سعدی و قائم‌مقام فراهانی نزدیک می‌شود و گاه به هدایت و جمال‌زاده همراه با مایه‌هایی از بیان نقالان. او در

این مجموعه با شعر «منزلی در دوردست» آغاز می‌شود که مضمون آن پرسشی فلسفی درباره جهان پس از مرگ است. پس از آن قطعاتی آمده است که بیشتر آنها از معروف‌ترین سروده‌های اخوان است، قطعاتی چون «کتیبه»، «قصه شهر سنگستان»، «مرد و مرکب»، «آنگاه پس از تندر»، «روی جاده نمناک» و «آواز چگور» که بلافاصله پس از «منزلی در دوردست» آمده است، همگی از قطعات درخشان اخوان است. سروده‌هایی چون «سبز»، «نماز»، «پیوندها و باغ» و «ناگه غروب کدامین ستاره» نیز در این مجموعه جای دارد.

شعر «کتیبه» که با الهام از این مثل عربی «اطمع من قالب الصخره» شکل گرفته و اخوان نیز بر بالای شعر مثل را ذکر کرده است از زیباترین سروده‌های اجتماعی - فلسفی اخوان است. یأس اخوان در این شعر فراتر از یأس فردی و یا اجتماعی (همو، ص ۱۴۷) و نوعی یأس فلسفی و بیان سرنوشت تراژیک انسان است در تکرار و توالی شکستها. او در این شعر انسان را با وجود تمام کوشش‌هایش مغلوب جبر تاریخ دانسته است. این یأس فلسفی در سروده‌هایی که پس از «کتیبه» آمده چون «قصه شهر سنگستان» و «مرد و مرکب» نیز ادامه یافته است. یکی از ویژگی‌های بارز شعر اخوان زیبایی و استحکام بند پایانی (مقطع) است که شعر در آن به اوج می‌رسد؛ این ویژگی بخصوص در سروده‌های روایی اخوان به سبب طبیعت روایت بیشتر دیده می‌شود، زیرا در روایت خواننده همواره منتظر پایان داستان است و پایان از اهمیت خاصی برخوردار است. بندهای پایانی دو شعر «کتیبه» و «قصه شهر سنگستان» اوج هنر شاعری اخوان است. اما در میان سروده‌های غیرروایی اخوان نیز قطعاتی از این نوع وجود دارد، قطعه عارفانه «نماز» که ابیاتی شطح‌گونه ختم می‌شود از این نوع است.

از این اوستا در ۱۳۴۴ ش (تهران) منتشر شد و پس از آن چون آثار دیگر وی بارها به چاپ رسید.

۵. **تسکار**: این منظومه در قالب چارپاره در هفتاد و دو بند و ده فصل سروده شده است. بندهای این منظومه مساوی نیستند، فصل اول با بیست و یک بند بلندترین بند و فصل دهم

۴. *حربیم سایه‌های سبز* (مجموعه مقالات)، جلد دوم، به کوشش مرتضی کاخی، تهران، ۱۳۷۳ش؛ *نقیضه و نقیضه‌سازان*، به کوشش ولی‌الله درودیان، تهران، ۱۳۷۴ش .

ج - داستان :

۱. *مرد جن‌زده* (مجموعه ۴ داستان)، تهران، ۱۳۵۴ش؛ ۲. *درخت پیر و جنگل*، اخوان آن را هنگام همکاری با تلویزیون آبادان در قالب مجموعه‌ای برای کودکان تهیه کرد سپس در ۱۳۵۵ش (تهران) به صورت کتاب منتشر ساخت .

د - گفتگو :

۱. *گفت‌و شنودی با مهدی اخوان ثالث*، تهران، ۱۳۶۸ش؛ *صدای حیرت بیدار* (مجموعه گفتگوها و مصاحبه‌ها)، به کوشش مرتضی کاخی، تهران، ۱۳۷۱ش؛
۲. *گفت‌وگو با احمد شاملو، محمود دولت‌آبادی، مهدی اخوان ثالث*، به کوشش محمد محمدعلی، تهران، ۱۳۷۲ش . افزون بر این، مجموعه‌ای از گفتگوهای اخوان در یادنامه وی، *ناگه غروب کد/مین ستاره*، تهران، ۱۳۷۰ش به چاپ رسیده است.

منابع

۱. اخوان ثالث، مهدی، *آخر شاهنامه*، تهران، ۱۳۷۰ش؛
۲. همو، *ارغنون*، تهران، ۱۳۴۵-۱۳۴۸ش؛
۳. همو، *از این اوستا*، تهران، ۱۳۶۸ش؛
۴. همو، «از دریچه‌ای بر ادبیات امروز»، *صدای حیرت بیدار* (گفتگوهای مهدی اخوان ثالث، م. امید)،
۵. به کوشش مرتضی کاخی، تهران، ۱۳۷۱ش؛

۶. همو، «توضیحی درباره خسروانی و نوخسروانی»، [دوزخ، اما سرد] در مجموعه در حیات کوچک پاییز در زندان، تهران، ۱۳۶۸ش؛
۷. همو، «چرا به جنوب رفتیم»، صدای حیرت بیدار (نک: همین منابع اخوان ثالث، «از دریچه‌ای...»؛
۸. همو، «درباره سهراب سپهری»، باغ بی‌برگی (یادنامه مهدی اخوان ثالث)، به کوشش مرتضی کاخی، تهران، ۱۳۷۰ش؛
۹. همو، «درباره هنر و ادبیات»، صدای حیرت بیدار (نک: همین منابع اخوان، «از دریچه‌ای...»؛
۱۰. همو، «دیدار و شناخت م. امید»، صدای حیرت بیدار (نک: همین منابع)؛
۱۱. همو، «دیگران و دیگرها از چشم اخوان»، باغ بی‌برگی (نک: همین منابع، اخوان، «درباره سهراب...»؛
۱۲. همو، «زندگی می‌گوید، اما باید زیست»، در حیات کوچک پاییز در زندان، تهران، ۱۳۶۸ش؛
۱۳. همو، «شعر من با دل مردم کار دارد»، صدای حیرت بیدار (نک: همین منابع)؛
۱۴. همو، «شناسنامه شاعر»، بهترین امید، تهران، ۱۳۴۸ش؛
۱۵. همو، «گزینش تخلص م. امید»، باغ بی‌برگی (نک: همین منابع)؛
۱۶. همو، «گفت و شنودی با م. امید»، ناگه غروب کد/امین ستاره، تهران، ۱۳۷۰ش؛
۱۷. همو، «مرشدی به گوشه عزلت نشست»، صدای حیرت بیدار (نک: همین منابع)؛
۱۸. همو، «من و زبان در شعر»، بهترین امید (نک: همین منابع، اخوان، «شناسنامه...»؛
۱۹. همو، «نخستین گام در شاعری»، بهترین امید (نک: همین منابع)؛
۲۰. همو، مقدمه ترا ای کهن بوم و بر دوست دارم، تهران، ۱۳۷۰ش؛
۲۱. همو، مؤخره از این اوستا (نک: همین منابع، اخوان، از این اوستا)؛
۲۲. همو، «نوپرداز خراسانی سرود»، صدای حیرت بیدار (نک: همین منابع)؛

